

นิรโทษกรรมกับอโหสิกรรม : มุมมองทางกฎหมายกับแนวคิดทาง พระพุทธศาสนา*

AMNESTY AND FORGIVENESS: LEGAL PERSPECTIVES AND BUDDHIST CONCEPTS

พระปลัดพิพัฒน์พงษ์ ภัททวโส

Pharapalad Phiphatphong Phattawangso

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร

Wat Phra Sri Rattana Mahathat

Corresponding Author E-mail: pipatpong.patt@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความทางวิชาการฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอมุมมองเกี่ยวกับการนิรโทษกรรม ซึ่งเป็นมาตรการทางกฎหมายที่ใช้เพื่อให้ลืมการกระทำความผิดที่ผ่านมา โดยเฉพาะความผิดทางการเมือง ทำให้ผู้กระทำความผิดไม่ต้องถูกดำเนินคดี และหากมีคำพิพากษาแล้ว คำพิพากษาลงโทษนั้นก็จะถูกลบล้าง การนิรโทษกรรมจึงเป็นการลืมว่าได้มีการกระทำความผิดเกิดขึ้น แม้รัฐบาลปัจจุบันจะเป็นรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้ง แต่โดยแท้จริงแล้วเป็นการสืบทอดอำนาจที่มาจากภาครัฐประหาร แม้จะมีการประกาศนิรโทษกรรมผ่านรัฐธรรมนูญ ฉบับปัจจุบันไปแล้ว เป็นมาตรการทางกฎหมายที่ใช้เพื่อให้ลืมการกระทำความผิดที่ผ่านมา ดังนั้น การเสริมสร้างประชาธิปไตยในสังคมไทยให้เสมอภาคและเท่าเทียมกันได้นั้น หากมีการอโหสิกรรม คือ อภัยทานทางกาย วาจา และใจกันก่อนปรับการเมืองให้เป็นสีขาวเท่าเทียมกันแล้ว “การนิรโทษกรรม” จึงจะเป็นกระบวนการเสริมสร้างประชาธิปไตยที่สมบูรณ์

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา; นิรโทษกรรม; อโหสิกรรม

Abstract

This academic paper aimed to present a perspective on amnesty. that is a legal measure used to forget the past offences. especially political crimes. causing offenders to not be prosecuted and if there was a judgment The judgment of the punishment will be overturned. Amnesty thus forgets that an offense has been committed. Even though the current government is an

*Received August 8, 2022; Revised August 30, 2022; Accepted September 9, 2022

elected government. but in fact, it is the succession of power that comes from the coup. Despite the declaration of amnesty through the current edition constitution. It is a legal measure that is used to forget past offences. Therefore, the promotion of democracy in Thai society is equal and equivalent. If there is forgiveness, that is, forgiveness of body, speech, and mind before the political equalization of white politics. “Amnesty” will therefore be a process for building a complete democracy.

Keywords: Buddhism; Amnesty; Be Reconciled

บทนำ

การนิรโทษกรรม (Amnesty) คือ การยกเว้นการลงโทษ ซึ่งอาจจะเป็นผลมาจากการต่อรองกันระหว่างอำนาจเก่ากับอำนาจใหม่ หรือบางกรณีได้รับการยกเว้นการลงโทษด้วยการยอมรับว่าได้กระทำความผิดลงไป ซึ่งเป็นกลไกในการประนีประนอม และเป็นกลไกมีปัญหาให้โต้แย้งกันได้มากที่สุด สังคมที่เลือกใช้การนิรโทษกรรมมักจะให้เหตุผลว่าไม่ต้องการดำเนินคดีกับใคร เนื่องจากกลัวว่าจะทำให้สังคมแตกแยกหรือทำให้ฝ่ายผู้มีอำนาจในระบอบเก่าไม่พอใจจนกระทั่งกลับมายึดอำนาจ รวมทั้งไม่ต้องการตั้งคณะกรรมการแสวงหาความจริงเพราะกลัวว่าความจริงจะทำให้สังคมเจ็บปวดและแตกแยกมากขึ้นกว่าเดิม จึงเลือกใช้วิธีนิรโทษกรรมให้กับทุกฝ่ายเพื่อแลกกับความสงบ วิธีการนี้ได้ถูกวิจารณ์อย่างมากจากมุมมองของฝ่ายที่อยากเห็นความยุติธรรมและความจริง แต่ฝ่ายที่สนับสนุนได้เหตุผลว่าในกรณีที่รัฐบาลพลเรือน หรือฝ่ายประชาธิปไตยอ่อนแอ การนิรโทษกรรมเป็นหนทางที่ดีที่สุดแล้ว โดยใช้เหตุผลเรื่องความปรองดองและความสงบสุขของสังคม ผู้ที่ตกเป็นเหยื่อหรือครอบครัวของเหยื่อในหลายประเทศแสดงความไม่เห็นด้วยกับการนิรโทษกรรมอย่างชัดเจน เช่นใน อาร์เจนตินา เมื่อรัฐบาลเสนอค่าชดเชยแลกกับการที่พวกเขาตี (ของคนที่สูญหาย ตาย เจ็บ) จะละสิทธิไม่ฟ้องร้องดำเนินคดีต่อ ก็ทำให้กลุ่มญาติแตกออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งยอมรับค่าชดเชยจากรัฐบาล เพราะรู้สึกว่าได้รู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นแล้วก็เหนื่อยแล้วและไม่ได้อะไร แต่ญาติอีกกลุ่มหนึ่งยืนหยัดต่อสู้ต่อ โดยให้เหตุผลว่าพวกเขาไม่ต้องการเงิน แต่ต้องการความจริงและความยุติธรรม (Rita, 1999)

สำหรับประเทศไทย หลังการพยายามผลักดันร่าง พ.ร.บ.นิรโทษกรรมฯ ของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ที่ถูกคัดค้านและไม่ประสบผลสำเร็จ คำว่า “นิรโทษกรรม” เปรียบเสมือนคำต้องคำสาป ที่นักการเมืองไม่กล้ายกขึ้นมาพูดถึงอีก แต่ในประวัติศาสตร์การเมืองของไทยการ “นิรโทษกรรม” ไม่ได้มีขึ้นโดยนักการเมืองในระบบเลือกตั้ง แต่อยู่คู่กับระบอบรัฐประหารอย่างแน่นแฟ้น เราเคยออกกฎหมายระดับพระราชบัญญัติและ

รัฐธรรมนูญเพื่อนิรโทษกรรมเหตุการณ์ทางการเมืองแล้วอย่างน้อย 23 ครั้ง ในจำนวนนั้น 11 ครั้งเป็นการนิรโทษกรรมแก่บรรดาคณะรัฐประหารที่เข้ามายึดอำนาจ และการนิรโทษกรรมแก่คณะรัฐประหารสองครั้งล่าสุด คือ การนิรโทษกรรมแก่การรัฐประหาร 2549 และ 2557 ถูกกำหนดไว้ในกฎหมายระดับรัฐธรรมนูญ นอกจากนี้สำหรับผู้พยายามทำรัฐประหารแต่ไม่สำเร็จจึงกลายเป็น “กบฏ” ก็ได้รับนิรโทษกรรมจากกฎหมายหลักบับ (โครงการอินเทอร์เน็ตเพื่อกฎหมายประชาชน (iLaw), 2565)

ดังนั้น กลไกการนิรโทษกรรมในประเทศไทยมักจะมีรอยต่างพร้อยเพราะถูกนำไปใช้อธิบายประโยชน์แก่การรัฐประหาร แต่ในประวัติศาสตร์ยุคใหม่กลไกนิรโทษกรรมก็ไม่ได้ถูกใช้เพื่อตอบสนองผู้มีอำนาจเพียงอย่างเดียว แต่ยังนำไปใช้กับผู้ที่ถูกกลั่นแกล้งรังแกจากผู้มีอำนาจ และผู้ที่ถูกกระทำไม่สามารถตอบโต้ได้ ๆ ได้ ไม่ว่าจะเป็นการฟ้องร้องในทางกฎหมายหรือการร้องขอการเยียวยา เมื่อได้รับผลกระทบจากการนิรโทษกรรม ซึ่งทุกสิ่งที่ถูกกระทำจะถูกกลบฝังเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น แต่ประชาชนคนไทยมีความเชื่อในเรื่องของผลกรรมในทางพระพุทธศาสนา และพยายามเสริมสร้างสันติภาพให้เกิดขึ้นจากการอภัยทานและให้เกิดการอโหสิกรรม คือ ให้ทุกอย่างผ่านพ้นไปเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้นเลย เช่นเดียวกันกับการนิรโทษกรรม

แนวคิดเกี่ยวกับการนิรโทษกรรม

การนิรโทษกรรมเป็นรูปแบบหนึ่งของการให้ความกรุณาแก่ผู้กระทำความผิดโดยการกำหนดให้ลืมการกระทำที่ผ่านมา คำว่า “การนิรโทษกรรม” หรือ “Amnesty” มาจากภาษากรีกว่า Amnestia หมายถึง การลืม (Forgetting) การนิรโทษกรรมจึงเหมือนเป็นการกำหนดให้ลืมการกระทำนั้นเสีย ถือเสมือนว่าไม่ได้มีการกระทำความผิดนั้นเกิดขึ้น และการตรากฎหมายนิรโทษกรรมนั้น มีวัตถุประสงค์พื้นฐานคือการขจัดความผิด (Criminality) ออกจากการกระทำซึ่งกฎหมายกำหนดว่าเป็นความผิด การนิรโทษกรรมจึงเป็นมาตรการที่เหมาะสมหลังจากได้เกิดความวุ่นวายทางการเมือง การทหาร การเศรษฐกิจ และโครงสร้างทางสังคม (จุฑามาศ ตั้งวงศ์, 2561) เพื่อให้เกิดความสงบสุขของประชาชนในสังคม ภายหลังจากที่มีการพิพาททางการเมืองเกิดขึ้น ซึ่งการออกกฎหมายยกเลิกความผิดนั้นให้กับผู้ที่กระทำความผิด ทำให้ผู้ที่กระทำความผิดไม่ต้องรับโทษ เพราะถือว่าการกระทำนั้นไม่เป็นความผิด ส่วนผู้ที่รับโทษไปแล้วก็ให้พ้นจากการเป็นผู้กระทำความผิด นอกจากนี้ทางทหารจะไม่สามารถรื้อคดีต่าง ๆ ที่ได้รับการนิรโทษกรรมไปแล้วกลับมาสืบสวนหาความจริงได้อีกเลย เพราะกฎหมายนิรโทษกรรมที่ออกมาจะทำให้การกระทำนั้น ๆ ไม่เป็นความผิดโดยสมบูรณ์

ตามแนวคิดหรือทฤษฎีเกี่ยวกับการนิรโทษกรรม (Amnesty) นั้นมีนักวิชาการได้อธิบายว่าเป็นการให้ความกรุณาแก่ผู้กระทำความผิดที่มีมาแต่โบราณและเกิดขึ้นในระบบกฎหมายในประเทศต่างๆ การให้ความกรุณาแก่ผู้กระทำความผิดดังกล่าวนี้มีวิธีการบังคับที่แตกต่างกันไปตามรูปแบบและความหมาย โดยมีส่วนประกอบสำคัญทั้งสามส่วน ดังนี้คือการอภัยโทษ (Pardon) การนิรโทษกรรม (Amnesty) และการล้างมลทิน (Rehabilitation) (ทวีเกียรติ มินะกนิษฐ, 2561)

สรุปได้ว่า "นิรโทษกรรม" คือการลบล้างความผิดทุกอย่าง และเป็นยิ่งกว่า "การอภัยโทษ" เพราะการอภัยโทษนั้น ไม่ว่าจะเป็นการยกเว้นโทษให้ทั้งหมด หรือบางส่วน แต่ก็ยังถือว่าผู้นั้นเคยกระทำความผิด และเคยต้องคำพิพากษามาก่อน ขณะที่ "นิรโทษกรรม" จะให้ถือว่าผู้นั้นไม่เคยกระทำความผิดมาก่อนเลย

ลักษณะของความผิดที่สามารถนิรโทษกรรมได้

ความผิดที่สามารถนิรโทษกรรมได้นั้น แบ่งได้เป็น 3 ประเภท (ทวีโชค ไช่มุกด์, 2559) คือ

1. นิรโทษกรรมทางแพ่ง คือ ไม่ต้องรับผิดในการกระทำละเมิดในทางแพ่งที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ผู้อื่น ซึ่งกฎหมายบัญญัติว่า ไม่ต้องชดใช้ค่าสินไหมทดแทน เช่น การกระทำการป้องกันโดยชอบด้วยกฎหมาย การกระทำตามคำสั่งอันชอบด้วยกฎหมาย เป็นต้น

2. นิรโทษกรรมทางอาญา ผลของการนิรโทษกรรมในกรณีนี้ ต้องพิจารณาตามโครงสร้างความรับผิดทางอาญาเสียก่อน ซึ่งการกระทำจะเป็นความผิดอาญาได้นั้น ต้องเป็นไปในกรณีมีการกระทำความผิดประกอบความผิดตามที่กฎหมายบัญญัติและไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิด คือมีการกระทำความผิดเกิดขึ้น แต่กฎหมายกำหนดไว้ว่าหากมีกรณีประกอบกับการกระทำนั้น หรือมีเหตุที่ผู้กระทำนั้นทำได้ ก็จะทำให้การกระทำนั้นไม่มีความผิด เช่น การป้องกันตนโดยชอบด้วยกฎหมาย เป็นต้น

3. นิรโทษกรรมทางปกครอง เป็นการเพิกถอนคำสั่งทางปกครอง คือ การยกเลิกการใช้อำนาจตามกฎหมายของเจ้าหน้าที่ที่มีผลเป็นการสร้างผลผูกพันขึ้นระหว่างบุคคลอันกระทบต่อสถานภาพหรือสิทธิหรือหน้าที่ของบุคคลนั้นให้สิ้นไป เป็นคำสั่งทางปกครองที่ไม่ให้ประโยชน์หรือ "คำสั่งทางปกครองที่ก่อให้เกิดภาระ"

เหตุใดจึงต้องนิรโทษกรรม

หากมองในแง่ดี การนิรโทษกรรม ก็คือการให้อภัยซึ่งกันและกัน เป็นการเปิดทางเพื่อสร้างความสมานฉันท์ให้บ้านเมือง อย่างเช่นหลังสิ้นสุดสงคราม ทางทางอาจประกาศนิรโทษกรรมให้พลเมืองที่ร่วมกันก่อกบฏ เพื่อให้คนที่ยังหลบหนีปรากฏตัว และเป็นการ

กระตุ้นให้เกิดความปรองดองกันระหว่างผู้ละเมิดกับสังคม ซึ่งผู้ที่พ้นความผิดไปแล้วอาจเรียกสิทธิบางอย่างที่สูญเสียไปกลับคืนมาได้ เช่น สิทธิการเลือกตั้ง สิทธิที่จะเข้ารับราชการ แต่ถ้ามองอีกมุมหนึ่ง การออกกฎหมายนิรโทษกรรม อาจเป็นการสร้างบรรทัดฐานที่ไม่ดีให้แก่สังคม เพราะอาจทำให้คนที่มีอำนาจไม่เกรงกลัวกฎหมาย หากทำอะไรผิดกฎหมายไปก็สามารถมาออกกฎหมายนิรโทษกรรมให้กลุ่มของตัวเองภายหลังได้ นี่ก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้มีคนออกมาคัดค้านการออก พ.ร.บ.นิรโทษกรรม เพราะเกรงว่าผู้ที่เสียหายจากเหตุการณ์การชุมนุมทางการเมืองจะไม่ได้รับความเป็นธรรม

โดยปกติการนิรโทษกรรมเป็นเรื่องมาตรการทางกฎหมายที่ตรารัฐขึ้นเพื่อต้องการให้เกิดความสงบสุขและอยู่ร่วมกันของสังคมโดยหลักของการให้อภัยและลืมการกระทำ ความผิด ดังนั้นโดยวัตถุประสงค์ของกฎหมายนิรโทษกรรมโดยหลักการใหญ่แล้วอาจจะแบ่งได้ 2 ประการคือ

1. เพื่อให้เกิดความสามัคคีของคนในชาติ ซึ่งกรณีนี้เกี่ยวข้องกับการปฏิวัติ หรือ รัฐประหาร และการกระทำความผิดทางการเมืองในกรณีต่าง ๆ โดยกฎหมายนิรโทษกรรมจะช่วยบรรเทาความพยายามมุ่งร้ายเพื่อทำลายกันระหว่างผู้คนในสังคม เพื่อให้ต่างลืมความผิดของกันและกันและหันกลับมาร่วมมือและร่วมใจกัน พัฒนาสังคม ประเทศชาติต่อไปด้วยความสามัคคีดังเดิม

2. เพื่อให้เกิดการปฏิบัติตามกฎหมายที่ใช้บังคับอยู่ในภายหน้า โดยก่อนที่จะมีการนิรโทษกรรมให้แก่ผู้กระทำความผิด บุคคลดังกล่าวได้กระทำความผิดต่อกฎหมาย แต่การละเมิดต่อกฎหมายนั้นหากบุคคลอื่นได้กระทำก็ยังคงเป็นความผิดอยู่การออกกฎหมายนิรโทษกรรมมิได้เป็นการลบล้างหรือยกเลิกกฎหมายดังกล่าว

ดังนั้นเพื่อเป็นการลบล้างเฉพาะการกระทำความผิดของบุคคลนั้น และเป็นการยกโทษในความผิดดังกล่าวเพื่อให้เริ่มต้นเป็นคนดีในสังคม และเป็นการให้อภัยโดยสังคมเพื่อให้ผู้นั้นกลับคืนสู่สังคมได้อย่างเต็มภาคภูมิ ปัญหาดังกล่าวจึงต้องได้รับการแก้ไขโดยการออกกฎหมายนิรโทษกรรมให้แก่ผู้กระทำความผิดนั้น

ผลของการได้รับนิรโทษกรรม

แม้ว่าหลักการพื้นฐานของการนิรโทษกรรม การอภัยโทษ และการล้างมลทินนั้นเดิมที่จะเป็นการเริ่มมาจากหลักของความเมตตากรุณาของผู้ปกครอง และการลืมการกระทำความผิดของชุมชนเพื่อให้ผู้กระทำความผิดกลับคืนสู่สังคมได้อย่างปกติ โดยก่อนที่จะมีการแบ่งแยกความหมายและหลักการของการนิรโทษกรรม การอภัยโทษและการล้างมลทินออกกันอย่างชัดเจนเช่นปัจจุบันไม่สามารถมองเห็นถึงผลของการได้รับความเมตตา กรุณาว่ามีความแตกต่างกันอย่างไรระหว่างการได้รับนิรโทษกรรม หรืออภัยโทษ หรือล้าง

มลทิน แต่ปัจจุบันเมื่อมีการแบ่งแยกหลักการเกี่ยวกับนิรโทษกรรม อภัยโทษ และล้างมลทิน ออกจากกันอย่างชัดเจนแล้วทำให้ผลที่ได้รับจากเรื่องดังกล่าวมีความเหมือนและต่างกันดังนี้

การนิรโทษกรรมนั้นมีผลถึงบุคคลใดบ้างกฎหมายที่ออกมาเพื่อนิรโทษกรรมจะกำหนดบุคคลที่จะได้รับการนิรโทษกรรมไว้ โดยอาจจะพิจารณาจากวันที่ ได้กระทำความผิดฐานความผิดไว้อย่างชัดเจนในการตรากฎหมายนิรโทษกรรมดังกล่าว ดังเช่นความเห็นของศาสตราจารย์หยุด แสงอุทัย ที่ได้อธิบายความหมายของการนิรโทษกรรมไว้ว่า “นิรโทษกรรมเป็นการลืมนั่นคือลืมน่าได้ มีการกระทำความผิด ฉะนั้นจึงมีผลย้อนหลังโดยถือว่าไม่ได้กระทำความผิดเลย แต่พ้นจากการเป็นผู้กระทำความผิดนั้นหมายความว่าเฉพาะตัวบุคคลผู้กระทำความผิดเป็นคน ๆ ไป และมีผลเฉพาะในเวลาภายหลังเท่านั้น” (จุฬามาศ ตังวงศ์, 2561)

ดังนั้นจึงพอจะสรุปได้ว่าบุคคลที่จะได้รับผลจากการตรากฎหมายนิรโทษกรรมนั้นส่วนใหญ่ มักจะเป็นผู้ที่ได้กระทำความผิดฐานก่อการปฏิวัติหรือรัฐประหาร หรือการก่อกบฏ นอกจากนี้อาจจะมีการกำหนดคุณสมบัติของบุคคลที่จะได้รับการนิรโทษกรรมว่าต้องมีคุณสมบัติอย่างไรด้วย กฎหมายนิรโทษกรรมจึงมิได้เป็นการออกมาเพื่อใช้บังคับกับผู้กระทำความผิดทั่ว ๆ ไป ทุกคน แต่ใช้เฉพาะการกระทำความผิดในห้วงเวลา และเงื่อนไขตามที่ได้กำหนดไว้ในเจตนารมณ์ของการตรากฎหมายนิรโทษกรรมในแต่ละครั้งนั่นเอง

นิรโทษกรรมกับอโหสิกรรมในมุมมองทางพระพุทธศาสนา

ในทางโลกการนิรโทษกรรมเป็นไปในลักษณะของการออกกฎหมายยกเลิกความผิดให้กับผู้ที่กระทำความผิด ทำให้ผู้ที่กระทำความผิดไม่ต้องรับโทษ เพราะถือว่าการกระทำนั้นไม่เป็นความผิด ส่วนผู้ที่รับโทษไปแล้วก็ให้พ้นจากการเป็นผู้กระทำความผิด นอกจากนี้ ทางการจะไม่สามารถรื้อคดีต่าง ๆ ที่ได้รับการนิรโทษกรรมไปแล้วกลับมาสืบสวนหาความจริงได้อีกเลย เพราะกฎหมายนิรโทษกรรมที่ออกมาจะทำให้การกระทำนั้น ๆ ไม่เป็นความผิดโดยสมบูรณ์ แต่การนิรโทษกรรมในทางพระพุทธศาสนานั้น เรียกอีกนัยหนึ่งว่า “อโหสิกรรม” ซึ่งอโหสิกรรมนั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายไว้ว่าอโหสิกรรม น. กรรมที่เลิกให้ผล; การเลิกแล้วต่อกัน, การไม่เอาโทษแก่กัน. (ป.อโหสิกรรม) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) โดยการอโหสิกรรมนั้นเริ่มต้นที่ “ใจ” เพราะในทางพระพุทธศาสนาถือว่า “ใจ” เป็นจุดเริ่มต้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “มโน ปุพพกมา ธมมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า (ขุ.ธ 25/39/42) การเริ่มต้นนิรโทษกรรมจึงต้องเริ่มต้นที่ “ใจ” ก่อนเป็นอันดับแรก และเป็นจุดเริ่มต้นที่นำไปสู่ “อภัยทาน” เพราะอภัยทานเป็นจุดเริ่มใหม่ของมิตรภาพที่ยั่งยืนมิตรภาพเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่หล่อ

เลี้ยงมนุษย์ ในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข และสามารถทำงาน หรือดำเนินกิจกรรมต่างๆ ในทิศทางที่สร้างสรรค์มากยิ่งขึ้นด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างบุคคล หรือกลุ่มคนในสังคม ทำให้สัมพันธภาพได้ถูกทำลายลงไป การที่บุคคลจะกลับมามีความสัมพันธ์อันดีต่อกันได้อีกครั้งเป็นสิ่งที่น่าพึงปรารถนา และมนุษย์ มีความสามารถที่จะทำได้

นอกจากนี้การนิรโทษกรรมในปรัชญาตะวันตกพิจารณากฎหมายการนิรโทษกรรมในแง่ของสังคมในเรื่องการให้อภัยทางศีลธรรม และการประนีประนอมเพื่อประโยชน์สังคมเป็นหลัก ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทพิจารณาประเด็นดังกล่าวโยงกับหลักการป้องกันตัวกับการกระทำผิด เพราะแ่งหนึ่งบุคคลผู้ทำผิดอาจทำผิดตราบเท่าที่ยังไม่รู้จักรัผลที่จะตามมา แต่บุคคลที่จิตใจฝึกมาดีกว่า ประเสริฐกว่าต้องให้อภัยแก่ผู้ทำผิดได้ ซึ่งแนวคิดนี้ดูเหมือนจะไปไกลกว่านิรโทษกรรมของตะวันตก เพราะถือว่าเชื่อมั่นในศักยภาพของบุคคลที่ควรอยู่เหนือกว่ากิเลสภายในตนเอง โดยถือเอาอย่างอื่นมาเป็นใหญ่ เช่น หลักศีลธรรม เป็นต้น เช่นเดียวกับการประนีประนอมทางสังคมก็เพื่อให้ประโยชน์เกิดขึ้นได้ ก็อาศัยการสงบระงับกิเลสภายในตนด้วยการถือเอาคุณค่าที่อยู่เหนือขึ้นไป เป็นหลักเกณฑ์ที่นำไปสู่เรื่องการให้อภัยหรือการอโหสิกรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท (พระมหาขวัณชัย กิตติเมธี, 2560).

ฉะนั้น อภัยทานจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการที่จะรักษาความสัมพันธ์อันดีต่อกันไว้ และเป็นสิ่งที่จะช่วยฟื้นฟูความสัมพันธ์ที่ได้ถูกทำลายลงไปให้กลับมามีความสัมพันธ์อันดีต่อกันใหม่โดยปกติในการดำเนินชีวิตของคนเรานั้น จะต้องอยู่ ร่วมกับผู้อื่นในสังคม จึงย่อมเป็นเรื่องธรรมดาที่จะมีโอกาสเกิดความขัดแย้ง หรือการกระทบกระทั่งกันในหลายระดับ ตั้งแต่ขั้นพื้นฐาน คือ คนในครอบครัว เพื่อน ผู้ร่วมงาน หรือแม้กระทั่งกับคนที่เราไม่เคยรู้จักมาก่อนก็ตามและเมื่อการที่มีบุคคลหนึ่งกระทำผิดต่อเรา อารมณ์ โกรธ ความขุ่นเคือง ความไม่พอใจไม่ชอบใจย่อมเกิดขึ้น จนกระทั่งบางครั้งมีความรู้สึกที่รุนแรงจนถึงขั้นคิดประทุษร้ายให้ฝ่ายตรงข้ามย่อยยับหรือพินาศไปในที่สุด ซึ่งความโกรธ ความประทุษร้าย ความพยาบาท ความดูร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่เบิกบาน ตามหลักพระพุทธศาสนาจัดเป็นธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้น ซึ่งจะนำไปสู่ผลลบในการทำลายทั้งต่อตนเอง สังคมและประเทศชาติ เพราะฉะนั้น อภัยทานจึงมีคุณค่าและความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ต่อวิถีการดำเนินชีวิตและการดำรงอยู่ของมนุษย์ในหลายมิติด้วยกัน

จะเริ่มต้นนิรโทษกรรมต้องเริ่มต้นที่สัมมาทิฐิและนำไปสู่อภัยทาน

อภัยทานเป็นหนึ่งในกรกระทำที่จะต้องเริ่มที่สัมมาทิฐิ เพราะไม่ว่าจะเป็นการกระทำใด ๆ ก็ตาม จะต้องเริ่มจากความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ทศนคติที่ถูกต้อง การกระทำนั้น ๆ ก็จะต้องตั้งงามไม่ดำเนินไปในทางที่ผิดพลาด และนำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้สัมมาทิฐิเป็นองค์มรรคองค์แรกจัดอยู่ในหมวดของปัญญาที่จะพัฒนาให้เกิด

อภัยทาน ซึ่งจะเปรียบเสมือนแกนนำที่จะนำพาให้เกิดองค์มรรคอื่น ๆ อันจะก่อให้เกิดจริยธรรมการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักอริยมรรคสัมมาทิฐิจะเป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างสังขธรรมกับจริยธรรม โดย“สังขธรรม” หมายถึงธรรมในฐานะเป็นความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ส่วน “จริยธรรม” หมายถึง ธรรมในฐานะที่เป็นแนวทางหรือวิธีปฏิบัติของมนุษย์เพื่อให้รู้แจ้งหรือเข้าใจสรรพสิ่งตามความเป็นจริงในกฎธรรมชาตินั้น เมื่อมนุษย์เกิดปัญญารู้แจ้งความจริงตามธรรมชาติ มนุษย์ก็สามารถที่จะถือเอาประโยชน์จากสังขธรรมนั้นเกิดเป็นแนวทางในการปฏิบัติหรือจริยธรรมขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับบทบาทของมนุษย์โดยตรง พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างจริยธรรมกับสังขธรรมได้อย่างชัดเจน โดยตัวกลางที่เชื่อมโยงนั้น คือ ปัญญาคุณของพระพุทธองค์ที่ได้ตรัสรู้ความจริงตามกฎธรรมชาติ แล้วทรงนำเอาสังขธรรมนั้นมาจัดวางเป็นระบบจริยธรรม (กสิรา เทียนส่องใจ, 2550)

อย่างไรก็ตาม ในฐานะปุถุชนคนธรรมดาต้องยอมรับกันในระดับหนึ่งว่า แม้จะเป็นผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคซึ่งยังไม่เข้าถึงสังขธรรมอย่างสมบูรณ์ แต่ถึงกระนั้นก็ต้องมีความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติบ้างไม่มากนักน้อย อาจจะเป็นความรู้ในเชิงทฤษฎีหรือความรู้ตามแนวเหตุผลก็ได้ ดังนั้น ในกระบวนการพัฒนาอภัยทานที่เป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาชีวิตตามหลักอริยมรรค จึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ ดังคำกล่าวของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ที่ว่า “ผู้ที่ปฏิบัติ(ตามมรรค) ก็จะต้องมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาตินั้นบ้างไม่มากนักน้อย ดังนั้น มรรคจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ” (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546) เป็นตัวกลางเชื่อมโยงชีวิตของบุคคลเข้าไปหาสังขธรรมโดยอาศัยมรรคหรือหลักจริยธรรมเมื่อบุคคลมีความเห็นความเชื่อในเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว และถ้าความเห็นหรือความเชื่อนั้นไม่ตรงกับผู้อื่น ก็จะนำไปสู่ความขัดแย้งได้ มานะและตัณหาที่จะแสดงบทบาทเพื่อตอบสนองความเห็นความเชื่อนั้น ๆ เช่น บุคคลมีความเชื่อว่าสัตว์ตนที่เป็นศูนย์กลาง (ทิฐิ) ก็จะทำให้เกิดความอยาก ที่จะหาวัตถุมาบำเรอปรนเปรอตน (ตัณหา) และความทะนงตน อยากใหญ่ไผ่เด่น ก็จะเกิดตามมา (มานะ) ฉะนั้น ทิฐิจึงเป็นรากฐานสำคัญในการกำหนดกรอบวิธีคิด กรอบกระบวนการทัศน์ และเป็นมาตรฐานในการให้คุณค่าและความหมายแก่โลกและชีวิตของมนุษย์ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและสังคมแบบถอนรากถอนโคน (radical) จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่เข้าไปแก้ที่ต้นตอหรือรากเหง้าของปัญหานั้น (Bhikkhu Bodhi, 1984)

สัมมาทิฐิ (Right View) คือ ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงจึงมีบทบาทสำคัญมากในกระบวนการพัฒนาอภัยทาน ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาชีวิตและสังคมของมนุษย์ เพราะสัมมาทิฐิเป็นบ่อเกิดและส่งเสริมกุศลธรรมทั้งปวง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศล

ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นเหมือน สัมมาทิฐินี้เลย” (อง.เอกก.(ไทย) 20/299/38) สัมมาทิฐิ ถือว่าเป็นจุดกำเนิดหรือเป็นตัว ผลักดันให้เกิดการกระทำกรรมในองค์มรรคอื่น ๆ เช่น การเจรจาชอบ และการทำกรณงาน ชอบ เป็นต้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทางนั้น ชื่อว่าทางตรง ทิศนั้นชื่อว่าไม่มีภัย รดชื่อว่าไม่มี เสียดัง ประกอบด้วยล่อ คือธรรม มีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกราะกั้น ธรรมรณนั้น เราบอกให้ มีสัมมาทิฐินำหน้าเป็นนายสารถิ” (ส.ส.(ไทย)15/46 /60) สัมมาทิฐิจึงเป็นเหมือนนาย สารถิผู้รู้จักเส้นทางเป็นอย่างดี จึงสามารถที่จะนำรถคือชีวิตไปสู่จุดหมายได้

อภัยทานมีวิธีการปฏิบัติอย่างไร

วิธีการปฏิบัติอภัยทานนั้นมีนักวิชาการได้อธิบายแนวทางไว้ว่ามีวิธีการปฏิบัติแบ่ง ออกเป็น 3 ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ (อง .อฎฐก.(ไทย) 23/39/300-301) ซึ่ง ในทัศนะพุทธศาสนาจะถือว่าในการกระทำทั้ง 3 นั้น มโนกรรมจะเป็นกรรมที่สำคัญที่สุด เพราะมโนกรรมหรือเจตนาจะเป็น ตัวกำหนด การกระทำกายและวาจา ดังนั้น วิธีการ ปฏิบัติของอภัยทาน ก็จะต้องเริ่มปฏิบัติที่ใจเป็นลำดับแรก ซึ่งจะนำไปสู่ กาย และวาจา ดังนี้

1) มโนกรรม: วิธีการปฏิบัติในการให้อภัยทานทางใจ

วิธีการของอภัยทานทางใจ จะต้องเริ่มต้นด้วย การรู้ถอน และสลายความยึดมั่น ถือมั่นในทางที่ผิด คือ การปรับเปลี่ยนความเห็นจากมิจฉาทิฐิ ให้เป็นสัมมาทิฐิซึ่งเป็น แก่นนำและเป็นจุดเริ่มต้นในหลักการพัฒนาอภัยทานดังที่กล่าวไว้แล้ว บางคนไม่สามารถที่ จะให้อภัยทานได้เพราะยังมีมิจฉาทิฐิ ขาดปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ จึงมีความเห็น ผิดที่ว่า การให้อภัยทานเป็นเรื่องของการยอมแพ้ เสียหน้า เป็นสิ่งที่ไม่ยุติธรรมต่อตัวเอง เราตกเป็นเหยื่อหรือเป็นฝ่ายที่ถูกกระทำ ซึ่งการเห็นผิดดังกล่าว สามารถคาดเดาได้เลยว่า มีโอกาสเสี่ยงที่จะนำเราไปสู่วงจรของการล้างแค้น ซึ่งจบลงด้วยความสูญเสียอย่างเบ็ดเสร็จ ในทางตรงกันข้าม ถ้าเป็นสัมมาทิฐิ การให้อภัยทานนั้นกลับเป็นชัยชนะอันยิ่งใหญ่ไม่ใช่ การยอมแพ้ เพราะเป็นการเอาชนะใจตัวเอง เป็นอิสระจากความโกรธ เกลียดอาฆาตแค้น วิธีการปฏิบัติอภัยทานทางใจอีกทางหนึ่ง คือ จะต้องเปิดใจด้วยความจริงใจที่จะต้องรับฟัง ความคิดเห็นของผู้อื่น รวมทั้งข้อมูลต่างๆให้มากขึ้น โดยเฉพาะอาจจะต้องรับฟังข้อมูล คำอธิบาย ชี้แจงต่างๆจาก คู่กรณี เพราะในบางครั้งการรับฟังคำอธิบายหรือคำชี้แจงของ คู่กรณีอาจจะทำให้เกิดความเข้าใจและเข้าใจซึ่งกันและกัน

2) วจกรรม: วิธีการปฏิบัติในการให้อภัยทานทางวาจา

(1) การใช้วาจาที่เหมาะสม คือ คำพูดจะประกอบไปด้วยคำไพเราะอ่อนหวาน นุ่มนวล เป็นคำพูดที่ไม่เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น ซึ่งจะต้องมีองค์ประกอบดังนี้ เป็นคำพูดที่

เป็นจริง ไม่พูดส่อเสียด ก่อให้เกิดความแตกแยก เป็นคำพูดที่ไม่มีโทษ รื่นหู สุภาพ ไม่หยาบคาย และจะต้องเป็นคำพูดที่พูดด้วยความปรารถนาดีต่อกัน และเป็นประโยชน์ต่อผู้ฟังด้วย

(2) การกล่าวคำว่า “ขอโทษ” คำว่า “ขอโทษ” จัดเป็นวิธีการหนึ่งที่จะทำให้ก่อภัยทานทั้งผู้ที่กระทำ และผู้ที่ถูกที่กระทำ เพราะผู้ใดที่กล่าว คำว่า “ขอโทษ” ได้ แสดงว่าผู้นั้นมีจิตที่ปราศจากความโกรธ ไม่พยาบาท อาฆาตแค้น ปราศจากทิฐิ มานะ เป็นการกล่าวที่แสดงถึงการดำเนินตัวเอง ยอมรับผิด เป็นการขอขมาทางวาจา แสดงถึงความเสียใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

3) กายกรรม: วิธีการปฏิบัติในการให้อภัยทานทางกาย

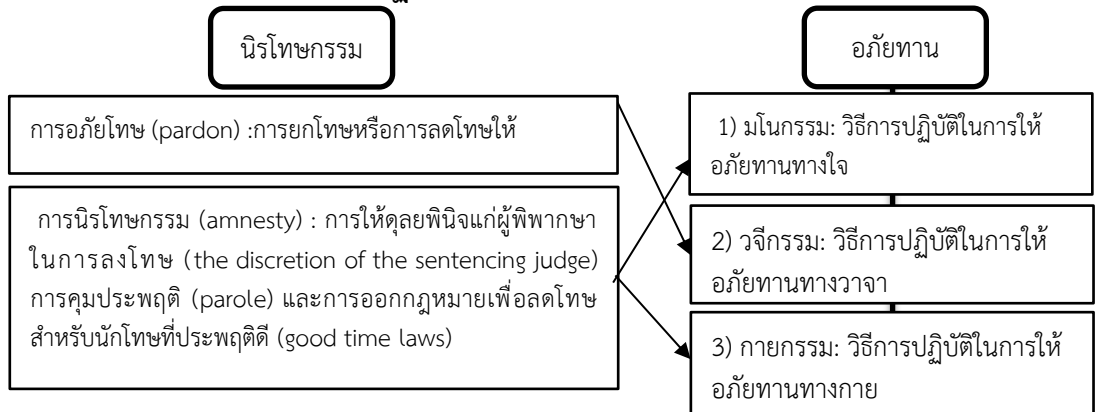
อภัยทานทางกาย เป็นวิธีการของอภัยทานที่แสดงออกอย่างชัดเจนเช่นเดียวกับอภัยทานทางวาจา เป็นการกระทำที่สื่อเชื่อมโยงมาจากอภัยทานทางใจ และวาจา ซึ่งวิธีการของอภัยทานทางกาย จะมีลักษณะการแสดงออกต่าง ๆ ได้หลายประการ ดังนี้ คือ

(1) การฟังอย่างลึกซึ้ง หรือ การฟังอย่างตั้งใจการยอมรับฟังถึงความต้องการ ความทุกข์ ที่อยู่ในส่วนลึกของจิตใจ ของแต่ละคนที่ได้เปิดเผยออกมาอย่างเป็นอิสระ การฟังจึงเป็นเรื่องสำคัญ เพราะปัญหาส่วนใหญ่ของคนทั่วไปก็คือ ไม่ทันฟัง ไม่ยอมฟัง ไม่ตั้งใจฟัง คิดแต่จะทำอย่างเดียว แย่งกันพูดแย่งกันทำจนลืมฟังผู้อื่นเพราะฉะนั้น การฟังอย่างลึกซึ้งหรืออย่างตั้งใจนั้น จึงเป็นวิธีการของอภัยทางกายที่สำคัญซึ่งควรกระทำก่อนการกระทำอื่นใด เปิดใจฟังอย่างลึกซึ้งให้เข้าใจเรื่องราวทั้งหมดอย่างรอบด้านที่สุด แล้ววิธีการให้อภัยทางกายอื่น ๆ ก็จะสามารถแสดงออกตามมาอย่างสอดคล้องกันเอง

การแบ่งปันทรัพยากรหรือสิ่งอื่น เพื่อเป็นการชดเชยหรือเยียวยา โดยธรรมดา มนุษย์ เมื่อยังไม่ได้พัฒนา จิตใจก็มุ่งที่จะเอาแต่ประโยชน์ส่วนตัว ยึดติดในผลประโยชน์ ทำให้สังคมมีความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของรายได้ ทรัพย์สิน เป็นช่องทางนำสู่ความขัดแย้งและแตกแยกได้ แต่ถ้ามนุษย์ที่มีการพัฒนาแล้ว ก็จะเป็นจิตที่เมตตา ปราศจากโลภะ จะมีความสุขจากการให้มากกว่าการได้รับ และถ้าเราพิจารณาในแง่ของความยุติธรรมแล้ว การแบ่งปันทรัพยากร และสิ่งอื่นแก่เพื่อนมนุษย์นั้น ก็เท่ากับเป็นการชดเชยและเยียวยาให้กับผู้เสียหายนั่นเอง

อภัยทานเป็นพุทธสันติวิธี ที่ให้นำมาเป็นรูปแบบสำหรับจัดการปัญหาความขัดแย้งในสังคมไทยได้ ซึ่งไม่เพียงแต่สามารถใช้ได้ในรูปแบบการแก้ไขหลังจากความขัดแย้งเกิดขึ้นแล้วยังสามารถใช้เป็นรูปแบบของการป้องกันเพื่อไม่ให้ความขัดแย้งก่อตัวอีกด้วยอภัยทานทางใจนับว่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาให้มีความอดทน มีความเมตตา ไม่อาฆาตพยาบาทโกรธแค้น โดยวิธี การของอภัยทานดังกล่าวมาทั้งหมดทำให้การยึดมั่นในความเป็นอัตตลักษณ์สลายลง สามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งได้ในที่สุด

เปรียบเทียบแนวปฏิบัติระหว่างนิรโทษกรรมกับอภัยทาน

ภาพที่ 1 : เปรียบเทียบแนวปฏิบัติระหว่างนิรโทษกรรมกับอภัยทาน (ผู้เขียน)

จากแผนภาพเปรียบเทียบแนวปฏิบัติระหว่างนิรโทษกรรมกับอภัยทานจะเห็นได้ว่า แนวปฏิบัติของการนิรโทษกรรมซึ่งประกอบด้วย การอภัยโทษ (Pardon) การนิรโทษกรรม (Amnesty) และการล้างมลทิน (Rehabilitation) นั้นมีหลักการและแนวปฏิบัติที่สอดคล้องกับหลักอภัยทานเพียงด้านกายกรรม คือ วิธีการปฏิบัติให้อภัยทานทางกาย เท่านั้นจากการได้รับโทษทางกฎหมายในบริบทต่าง ๆ

สรุป

การผลักดันออกกฎหมายนิรโทษกรรมเพื่อช่วยเหลือบุคคลหรือคณะบุคคลให้พ้นผิดจากการถูกดำเนินคดีทางกฎหมาย จุดเริ่มต้นก็คือ การออกกฎหมายนิรโทษกรรม โดยขยายการนิรโทษกรรมครอบคลุมไปถึง “บรรดาการกระทำทั้งหลายทั้งสิ้นของบุคคลหรือประชาชนที่เกี่ยวข้องกับการชุมนุมทางการเมือง การแสดงออกทางการเมือง ความขัดแย้งทางการเมือง หรือที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้กระทำความผิดโดยคณะบุคคลหรือองค์กรที่จัดตั้งขึ้นภายหลังการรัฐประหารเมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2549 รวมทั้งองค์กรหรือหน่วยงานที่ดำเนินการในเรื่องดังกล่าวสืบเนื่องต่อมา ที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2547 ถึงวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2556 ไม่ว่าผู้กระทำจะได้กระทำในฐานะตัวการ ผู้สนับสนุน ผู้ใช้ให้กระทำ หรือผู้ถูกใช้ หากการกระทำนั้นผิดต่อกฎหมาย ก็ให้ผู้กระทำพ้นจากความผิดและความรับผิดชอบสิ้นเชิง”

ในทางพระพุทธศาสนาการ “นิรโทษกรรม” ควรเริ่มจากที่ “ใจ” ก่อนเป็นอันดับแรก เพราะหากมั่นใจว่าสามารถผลักดันกฎหมายนิรโทษกรรมให้ออกมาบังคับใช้ได้ แต่ “ใจ” ยังเต็มไปด้วยความขุ่นข้องหมองมัว ก็ไม่อาจนำพาประเทศชาติไปสู่ความสามัคคีสมานฉันท์กันได้

เอกสารอ้างอิง

- กษิรา เทียนส่องใจ. (2550). *การศึกษาวิเคราะห์ภัยทาทนเพื่อการจัดการความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบัน* (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- คณะกรรมการพัฒนากฎหมาย สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (2565). *รวมกฎหมายนิรโทษกรรม*. สืบค้น 20 เมษายน 2565, จาก <http://www.lawreform.go.th/>
- โครงการอินเทอร์เน็ตเพื่อกฎหมายประชาชน (iLaw). (2565). *ย้อนดูกฎหมายนิรโทษกรรมของไทย 23 ฉบับ เว้นโทษให้คณะรัฐประหารไปแล้วถึง 11 ครั้ง*. สืบค้น 20 เมษายน 2565, จาก <https://ilaw.or.th/node/5982>
- จุฑามาศ ตั้งวงศ์. (2561). ข้อจำกัดอำนาจในการตรากฎหมายนิรโทษกรรม. *วารสารบัณฑิตศึกษานิติศาสตร์*, 11(2), 245-257.
- ทวีเกียรติ มีนะกนิษฐ. (2561). *สถาบันพระปกเกล้า, นิรโทษกรรม*. สืบค้น 20 เมษายน 2565, จาก <http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=นิรโทษกรรม>.
- ทวีโชค ไช่มุกด์. (2559). *การศึกษาเปรียบเทียบกฎหมายนิรโทษกรรมของไทย ระหว่างปี พ.ศ.2475-2549* (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการเมืองและการปกครอง). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. (2544). สืบค้น 20 เมษายน 2565, จาก <http://rirs3.royin.go.th/dictionary.asp>
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ* (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี. (2560). แนวคิดเรื่องนิรโทษกรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท. *วารสารสันติศึกษา*, 5(3), 376-379.
- พระมหาสุเทพ อคคมณี. (2542). *เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Rita, A. (1999). *Searching for Life: The Grandmothers of the Plaza de Mayo and the Disappeared Children of Argentina*. University of California Press.
- Bhikkhu Bodhi. (1984). *The Noble Eightfold Path*. Kandy: Buddhist Publication Society.